

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 79

(18354)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 11,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Араттың хүнү-биле!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Бөгүн Тываның чаа төөгүзүндө бир-ле дугаар мал ажылдыг арат-арывыстың Наадым байырлалын үгүл чоннуң эвес, а күрүнениң ылдыр демдегелеп эрттирип турар-дыр. Кайы-даа шагда мал ажыл-агыйы Тываның көдээ черлеринин эке ажыл-агыйы болуп келген. Мал жыл-агыйы рынокче шилчилгенин арын, берге үелерин шыдажып этер болгаш республиканың көдээ жыл-агый адырын катап тургузар арганы берген. Чоокта чаа-ла келир эзи чок диртип турган көдээ суур-муларда кайы хире чаа бажыңнар тунуп турар-дыр, көрүп көрүңер аан — бүдүн-бүдүн кудумчулар олгаш кварталдар. Көдээде чүгле үгүл салгалдың кижилери эвес, а ыяктар бодунун быжыг дазыл-арын «тарып», ажыл-агыйларны тургузуп, бизнести органиастап пар апарган. Бо бүгү эки талаже керлишкенин Тываның кол кыл-агыйы — мал ажыл-агыйының дүрлүүшкүнүнүн ачызында болуп пар дээрзинин бүгү барымдаа-ры бар. Араттарның күш-ажылы дээде өске-даа ажылдарны кы-рынга болгаш сайзырадырынга арымчалыг байдалды тургузуп пар: эт, сүттү болбаазырадыры, кы-кештен уран кылыгларны лыры дээш, өске-даа, ол бүгүнү лгандыр амыдырал чорудулганың агарының өске-даа хевирлери ттып турар. Ынчап кээрге бистиң ат ажыл-агыйлары — көдээ эконо-миканың кол өзөс, адыры болуп ар. Бүдүрүп турар бүгү көдээ

ажыл-агый продуктуларының 87 хуузу мал ажыл-агыйыга хамаар-жыр, ол дээрге миллиард чыгыш рубль-дир.

Хүндүткелдиг арат кижини күрү-не деңнелиниң хемчээли-биле кан-дыг кижип санаарының хөй чыл-дагааннарының үгүл чаңгызы-дыр. Бистер шупту, Тываның чурттакчы-лары, канчап-даа кээрге өгбелери-вистиң байлак езу-чаңчылдарына кижизиттинген бис, оларны бөдүүн малчын өг-бүлелер сагып келген болгай. Малчын өг-бүлелер чүс-чүс чылдарны өттүр чаагай езу-чаң-чылдарының камгалап-кадагалал арттырып, салгалдан салгалче мате-риалдыг болгаш сагыш-сеткилдин эртинелерин дамчыдып келген: көшкүн амыдыралдың аш-чем кылырының чажыттарындан, кай-гамчык уран чүүл хөөмейден эгелээн езулуг тыва эрнин мөзү-бүдүжүнүн дүрүмүгө чедир. Интернационалчы Тываның бүгү чурттакчылары — ма-наа төрүттүнген-даа кижилер, көжүп чедип-даа келген кижилер бурунгу ол цивилизацияның күчү-күжүн синирип ап, оон күш-шыдалды ап чоруур бис.

Ынчангаш тыва араттың ба-йырлалын өске байырлалдар-биле деңге күрүне байырлалы болдур-ганының ужуру ында. Ынчангаш республиканың эрге-чагыргазы мал ажыл-агыйын деткип, ону регионал-дыг политиканың мурнады хөгжүдөр адыры кылдыр чарлаан. Ынчалза-даа бистиң бурун езу-чаңчылдарлыг мал ажыл-агыйы экономиканың чаа байдалдарына чаңгыгып тааржы-рынга чедир, оон чедишкенин

адыры болгуже чедир ам-даа күш, шыдамык чорук херек. Мал ажыл-агыйының хөгжүлдизинге көдээ ажыл-агыйының бүгү бар адырла-рын, болбаазырадылга үлетпүрүн чүдүрүп каан бо экономиканың өске-даа угланышкыны оон уг-шиг ап турар, орук тудуундан эгелээш, туризм индустриясына чедир. Ол механизм ажылдап эгелей берген: мал бажының өзүлдези (ол талазы-биле Тыва Сибирьде мурнуку

одуругда), улуг ажыл-агыйларның болгаш муң малдыг малчыннарның санының көвүдөп турары ону ба-дыткап турар-дыр.

Чедишкенин чугула кезээ — Наадымның кол маадырлары бистиң көдээ ишчилеривистиң, малчыннарының кызымаккай күш-ажылы. Олар көдээниң амы-дыралының дөзүн тургузуп турар.

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, Араттың хүнү-

биле! Мал ажылының ишчилеринге күдүк басып мөгейип тур бис. Оларның күш-ажылының ачызында көдээ суур-сумуларымыс өзүп, сай-зырап турар! Наадым хүннеринде эки дыштанып алырын, чогаадыкчы тура-сорукту күзедим.

Шолбан КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың
Баштыны.

Малчыннарның «Наадым-2013» байырлалын Тес-Хем кожуунга база Кызыл хоорайга эрттиреринин программазы (өскерткени-биле)

Июль 13-те (суббота)

Тес-Хем кожуунга

Көдээ ажыл-агыйының уксаалыг малда-рының делгелгези, көдээ ажыл-агыйының, улусчу ус-дарганнарның болгаш уран-ше-вер мастерлеринин бүдүрген барааннары-ның ярмарказы — Чаа-Оваа шөлүгө 10.00 шактан эгелеп бүдүн хүн дургузунда;

Тыва Республиканың үрер хөгжүм ор-кестринин үделгези-биле кожууннардан делегацияларның байырлыг чыскаалы — Чаа-Оваа шөлүгө 09.00-09.30 шакта;

Өг хоорайжыгажының ажыдышкыны: «Наадым-2013-түн» чемпионнарын шаң-нап-мактаары; муң малдыг малчыннарга шынзыдылгаларны тыпсыры — Чаа-Оваа шөлүгө 09.30-10.30 шакта;

аът чарыжы — Хүрен-Оваа шөлүгө 10.00-14.30 шактарда;

«Тулган өг-2013» дээш муниципалдыг тургузулганың аразына национал өглер-нин көрүлдө-конкурузу — Чаа-Оваа шөлүгө 10.30-17.00 шактарда;

Тыва Республиканың бот-тывынгар уран чүүл коллективтеринин көрүлдө-конкурузу — Чаа-Оваа шөлүгө 11.00-14.00 шактарда;

Кара адарының маргылдаазы — Чаа-Оваа шөлүгө 12.00-15.00 шактарда;

Малчыннарның «Наадым-2013» ба-йырлалына тураскааткан шыдыраа мар-

гылдаазы — Чаа-Оваа шөлүгө 12.00-17.00 шактарда;

эмдик аъттарны чаажыктылары — Ар-жаан деп черге 13.30-15.00 шактарда;

Тоолчургу мөгө Арзылаң Кудерекке тураскааткан 64 хоочун мөгө ортузунга тыва хүреш маргылдаазы — эң шырак мөгө Амбын-ноянның шаңналы; хүреш үезинде аът чарыжының тиелекчилерин шаңнаары; эмдик аът өөредиринин ти-лекчилерин шаңнаары — Чаа-Оваа шөлүгө 15.00-18.00 шактарда;

Өг хоорайжыгажының хаашкыны: II-III черлер алган мурнакчы малчыннарны шаңнаары; муниципалдыг тургузулганың аразына «Тулган өг-2013» дээш тыва өглеринин көрүлдө-конкурузунун тиелек-чилерин шаңнаары — Чаа-Оваа шөлүгө 18.00-19.00 шактарда;

Тес-Хем кожуунун тургустунганының 90 чылынга база бурун Тываның найысы-лалы Самагалдайның 240 чыл юбилейинге тураскааткан байырлыг хурал база байыр-лал концерти; байырлалдың дискотеказы — Чаа-Оваа шөлүгө 19.00-21.00 шактарда;

Тес-Хем кожуунун тургустунганының 90 чылынга база бурун Тываның найысы-лалы Самагалдайның 240 чыл юбилейинге тураскааткан Тес-Хем кожуун чагырга-зының байырлыг хүлээп алышкыны — Чаа-Оваа шөлүгө 20.00 шакта;

НААДЫМДА — КЫЗЫЛДАН ТЕС-ХЕМ ЧЕДИР

«Наадым-2013» байырлалының хүнне-ринде Тыва Республиканың чурттакчыларын болгаш аалчыларын Кызыл хоорай биле малчыннар байырлалының болур чери Тес-Хем кожуунун Чаа-Оваа шөлү аразына ав-тобус-биле аргыштыралын Кызыл хоорайның чагыргазы органиастап турар.

Июль 13 хүннүн бирги чартында эртен-гиниң 7 шактан, оон соонда 1 шак болгаш-ла, пассажирлер АТБ-нин автобустары «Кызыл — Самагалдай — Чаа-Оваа шөлү» маршрутка рейстерни кылыр. Автобустун маршрутче үнер чери — Дружба кудумчузу, 55-те автовокзал. Бир эвес херек апарза, рейстерже немелде автобустарны үндүрүп болур.

Чагылларның кирген шаа-биле хүндүскү болгаш кежээки рейстер-биле Кызылче чедип кээп болур.

«Наадым - 2013» байырлалды эрттире-ринин айтыргларының талазы-биле «изиг шугумну» Тес-Хем кожуунун чагыргазы 2013 чылдың июль 9-тан органиастаан. 8-(39422)-21-3-97, 21-3-79, 8-923-381-98-35, 8-963-252-59-16 дугаарлыг телефоннар-биле байырлалдың программасында хемчеглерни, Чаа-Оваа шөлүгө канчап чедерин, каяа бүрүткедип болуру дээш, өске-даа чүүлдерни ылавылап ап болур.

«Изиг шугумну» телефоннары 2013 чылдың июль 9-13 хүннеринде эртенгиниң 7 шактан дүнекиниң 12 шакка чедир ажылдаар.

Июль 12-де (пятница)

Кызыл хоорайга

Малчыннарның «Наадым-2013» ба-лалына тураскааткан 256 мөгениң хүреш маргылдаазы. Малчыннарның «Наадым-2013» чемпионнарын шаңнап-таары, оларга биче хемчээлдиг трактор-ны тыпсыры — Кызыл хоорайда «Хүреш» хоонунга 10.00-16.30 шактарда;

Тыва Республиканың малчыннарның VI дизи — Тыва Республиканың Чазааның ладаар залына 17.00 шакта;

Малчыннарның «Наадым-2013» байыр-лалына тураскааткан байырлыг хурал база Республиканың уран чүүл мастер-ниниң концерти; Тыва Республиканың э ажыл-агыйының мурнакчыларынга шаңналдарын тыпсыры — В. Көк-аттыг национал хөгжүм-шии театрына 20.00 шактарда;

Малчыннарның «Наадым-2013» байыр-ның чемпионнарына тураскааткан ылыг хүлээп алышкын — «Алдын-Бу-этнокультура комплекзинге 21.00 шакта.

Ийи-Талга — школа

Тывага база бир чаа көдээ школа туттунар. Өөредилге болгаш эртем яамызының Улуг-Хем кожуунга чаа школа тударын чугулаан саналын Чазак деткээн, чагыкчы кылдыр «Госстройказ» күрүнениң казна албан черин тодараткан. 200 өөренникчилиг, спортзалдыг, 50 олуттуг интернаттыг, үш каът школа Ийи-Тал суурга тууйбудан туттунар.

Кол корпусу улуг залдыг, библиотекалыг, 70 олуттуг столоваялыг, музейлиг, мастерскаялыг, профориентацияга, шериг херээнге, психологга, эмчиге тускай кабинеттерлиг болур. Школа чанында интернат онаалгалар күүседир, ойнаар, кижизидикчи башкыларга методиктиг кабинеттерлиг болур.

Чаагайжыдылгалыг, өрт-камгалап сигнализациялыг школага Интернеттиң иштики серверлиг четкизи база киригинер.

Ийи-Талда амгы школа эргижиреп калган, Росхайгаарал негелделеринге дүүшпес, аңгы-аңгы ыяш бажыңнарда, спорт залы чок деп, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы А. Даржаа чугаалаан. Өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги оралакчызы В. Очур-оолдун дыңнатканы: чаа школаларны Кызылдың Бай-Хаак кудумчузунга, Барыын-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Мажалыкка, Сүт-Хөл кожуунунуң Суг-Аксинга, биче комплектиги школаны Улуг-Хем кожуунунуң Ишти-Хемге тударының айтырыглары амгы үеде шиитпирлеттинип турар.

Тыва хепти чурумчудары

Тываның эртемденнери болгаш дизайнерлери национал хеп кедериниң чурумнарын доктаадырын саналдап турар.

Культура сайыды, чоннар хептериниң коллекциязының билдингир дизайнери В. Донгактың удуртулгазы-биле тыва национал хепти эгидериниң, ону массалыг болгаш чонга нептереңгей болдурарының айтырыының талазы-биле, эртемденнер, культура ажылдакчылары, улусчу шеверлер киришкен «төгериң стол» эрткен. Национал хептиң таныттыгы болгаш хөгжүлдээ дискуссионның бир кол айтыры болган. Тыва национал хеп дугайында бодал чамдык таварылгаларда шыңга дүүшпес, национал хеп национал культураның

кол элементизи болу бээр кылдыр тодаргай чурумчуткан негелделер тургузары чугула апарганы демделеттинген.

Этнограф, төөгү эртемнериниң кандидаты С. Донгак тыва хепте курнуң, тыва тонну куржанырының чурумун чугаалаан. Тыва хептиң төөгүчүзү Б. Монгуш, моол болгаш маньчжур бөрттерден ылгалдыг, буруңгу тыва национал бөрттүн боду кылганы эскизтерин көргүскен.

Тыва хеп айтыры эвээш эвес маргылдаалар үндүрген, ынчалза-даа чугаага киришкеннер шуптузу национал хеп кедериниң хоойлу-биле бажыглаттыгач чурумнары херек апарган деп түңнелге келгеннер.

Демниг камгалаар

Июнь 28-те Кызыл хоорайга «Успа-Хөл ыйгылаажы» кызыгаарлар эрттир камгалалдыг девискээриниң (резерваттың) орус-моол комиссиязының хуралы, Росбойдус хайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу А. Адыгбайның болгаш оон моол таладан коллегазы Т. Эрденэчимэтиң кады даргалааны-биле эрткен.

Хуралга комиссияның дүрүмү, составы, 2013-2014 чылдарда кады ал чорудар хемчеглериниң планы бадылаттыгач. План езугаар бо чылын орус болгаш моол талаларда ирбисти кады санаар, архарының кызыгаар эртип чоруп турар бөлүктөрүн радио-мончарлары

ажыглавышаан, шинчилээр, дириг амытаннарның, даглыг бойдус девискээрлериниң, кайы-даа талада суг объектилериниң байдалының мониторингизин чорудары көрдүнген. Кызыгаар участоктарында төтөгелээшкениге удур рейдилерни, өрттер-биле демисел чорудары база планнаттыгач. Туризм сайзырадырынга аңгы кичээңгей салдынар: 2013 чылда «Успа-Хөл ыйгылаажының кайгамчык делегейи» деп шенелде төлевилел уругларының экологтуг туризмниң талазы-биле боттаныр.

«Успа-Хөл ыйгылаажы» Алтай-Саян регионунга, Моолдун болгаш Россияның бойдус камгалалының организацияларының үре-түңнелдиг кады ажылдажылгазынга үндөзилеттинип тургустунган резерват.

Соңгулдаларга уткуштур

ДЫҢНАДЫГ

2013 чылдың сентябрь 8-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының соңгулдаларына уткуштур депутатка кандидат кылдыр бүртүктеткеннерге «Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан чери «Шын» солун редакциясы» «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунуң 50 чүүлүнүң 6 пунктунунга дүүштүр кандидаттарның агитация материалдарын төлевирлиг үндезинге парлаары-биле төлевирлиг шөлдү бээрин дыңнадып тур.

Төлевирлиг үндезинге бээр шөлдүң өртээ мындыг: солунун бирги арынынга — бир дөрбелчин сантиметриниң — 20 рубль, өске арыннарда — 15 рубль.

Солунга үнер материалдарны дужаарының хуусаалары: вторникте үнер солунга парладыр болза, баш удур пятницада 14.00 шактан орайтатпайн эккеп дужаар, четвергиче болза, вторникте 14.00 шакта, суббота үндүрүлгезинде парладыр болза, четвергиче 14.00 шакка чедир эккеп дужаар.

Тыва дылда бижээн материалдарны (саазынга болгаш электроннуг хевирге) дараазында адреске хүлээп алыр:

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, 2-ги каът, кабинет 9, тел.: 2-40-77.

ТУУЙБУ ТУТСА — ТУДУГЖУ

Чейнеш Хертек Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырыкчызының оралакчызы Николай Донсакка тууйбуну көргүзүп турары.

Коллективтиг ажыл-агый (колхоз) хевирни бүдүрүлгени организаастаарының Тывага кол аргазы шагда барык суур бүрүзүңге тууйбу бүдүрер цех, чоннуң адап кааны-биле алырга, тууйбу-сарайлар турган. Тууйбу цехтери чүгле чайын ажылдаар, тууйбуну бүдүрериниң аргазы көңүс бөдүүн, шупту ажылдарны ажылчыннар хол-биле кылып турган-даа болза, колхозтар боттарының хереглелинге тууйбуну шыдаар шаа-биле кылып ап турганнар.

Мугур-Аксинга тууйбу-сарай турда, элээди назынында-ла аңаа ажылдап, бодунга идик-хеп, өөредилге херекселдери садып алыр акша-төгерики ажылдап ап чораанын Арыяа Хомушкеевна Успун сактып чугаалады. Черле ынчаш, оон ажылы тууйбу-биле холбаалыг дээрзин оон чугаазындан эскердим. Ленинград (Санкт-Петербург) хоорайда № 50 профессионал-техниктиг училищеге дашчы мергежилге өөренип ап, оон соонда мергежилин аайы-биле дээди өөредилге черинге кирип алган турда, думалары өскүс калырга, оларны азыражыр дээш чанып келген. Мөңгүн-Тайга кожунунуң иштики херектер килдизинге кижизидилгези берге уруглар инспекциязынга 20 чыл дургузунда ажылдаан. Оон пенсияже үнгөш, өскүс болгаш адиезиниң азыралы чок арткан уруглар азыраар өг-бүлени тургускан. Чогу-на ынчан Арыяа Хомушкеевна аныяанда өөренип алганы дашчы мергежили кончуг ажыктыг болган. Төрээн болгаш азыраан ажы-төлү-биле чурттаар бажыңны бодунуң холу-биле тудуп кирипкен. Ол дугайында меңээ Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырыкчызының экономика талазы-биле оралакчызы Александр Николаевич Донгак чугаалаарга, бүзүрөвейин, ылавылап айтырган мен. Ылап-ла ындыг болду. Бажың тударынга херек тууйбулар эккеп бээрге, Арыяа Хомушкеевна бажыңның ханаларын тууйбулардан салып үндүрүпкен. Өске кижилер аңаа чүгле дузалашкан.

Бодунуң холдары-биле тудуп алган бажыңыга өөнүң ээзи Игорь Доржуевич Хертек-биле боттары-даа, азырап алган-даа уругдарынын кижизидип өстүрген. Уругларының улуглары шупту амыдырал-чуртталгазының оруун тыва

берген, төлөптүг ажылдап-чурттап чоруурлар, чамдыктары уруг-дарыглыг-даа апарган. Чижээлээрге, азыраан огул, уруу Аңчы биле Айслана Оюннар амгы үеде Иркутск хоорайда чурттап чоруурлар. Аңчы — чурукчу, Айслана — эмчи. Кежик биле Буян Чамбалдар Кызыл хоорайда, кайызы-даа — иштики херектер органның ажылдакчылары. Кежик Чечен Республикада албан-хүлээлгезин эрттирип турар. «Бо оглуус душтуктуг, кенивисти айтырып, өглээр бис» — деп, Арыяа

Алаш Даңгаа — өг-бүлениң бүзүрелдиг дузалакчызы.

Хомушкеевна чугаалады. Оолдарының элээдизи Алаш Даңгаа бо чылын 10 класс дооскан, уран чүүл училищезинче өөренип киреринге белеткенип турар.

Арыяа Хомушкеевна биле Игорь Доржуевич — ажыл-агый кижилер. Каш чыл бурунгаар тууйбу бүдүрүп эгелээр шенелдени кылгаш, күрүнениң талазындан деткимче чок болганы-биле ара соксаар ужурга таварышканнар. Сөөлгү үеде тывыггыр-сагынпыр ажыл-агый кижилерге күрүне дузалап турар апарган. Ынчангаш тууйбу бүдүрер улуг эвес цехти тургузар деп өг-бүлө шиитпирлээн. Эки шынарлыг тууйбуну Мугур-Аксиндан ырак эвесте Дөң-Шөл деп черде дой-довурактан бүдүрүп болурун бадыткаар дээш эвээш санныг тууйбуну олар хол-биле кылгаш, бо ажылга хамаарылгалыг организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге көргүзүп турар. Дөң-Шөлдүң кызыл-сарыг дойдунан тууйбуну 10 чыл бурунгаар кылгаш, бажыңыга печка тургузуп алганнар. 10 чыл дургузунда одап кээрге, тууйбу бу-

зулбаан-даа. «Одаарга, кыза ол хирезинде бузулбас — Арыяа Хомушкеевна бүзүр чугаалады. — Дөң-Шөлдүң дой-довурааның шынары заводтар, дүрүп турар бедик температурга шыдамык дээр тууйбуларынга дыка тааржыр деп мен. 3-4 хонук иштинде суггыткаш, чүнү-даа холувайн, тээш, кургаткаш, өрттедип (Элезин холуларга, тууйбу апаар чорду».

Өг-бүлениң эгелээш Мөңгүн-Тайганың эрге-чазы изин-биле деткип турар. хөө дузазын чедирген. Тууйбу тургузарынга херек деригселди өг-бүлө садып ап эл Цех турар бажың-балгаты чер администрациязы тып б Чоннуң одап каапканы хөмү хүүлүнден улуг эвес блоктар өг-бүлө бүдүрүп үндүрүп турар блоктар-биле өг-бүлө боттар бажыңын алгыдып эгелээн, ның кылган блоктары-биле М Аксында 2 гаражты, 3 баж туткан.

Мөңгүн-Тайгага бажың-б тударынга тудуг материалдар чедишпези — кезээде чиди тырыг. Бир эвес ыяш тудуг риалдары болза, өске х Мөңгүн-Тайгада тудуг материалдар кылдыр дилдирип алыр ыяш эвес. А бо дой-довурактан т

хөмүр-даш хүүлүнден блоктар бериниң аргазы бар дээрзин өг-бүлениң ажыл-ижи көрү турар-дыр. Кожуун төвү Мугур-Аксиндан ырак эвесте Дөң-Шөл дыка эки шынарлыг дой-довурактан бар-дыр. Хөмүр-даш хүүлү кожунуң суурларында овааланы бер чыдар-дыр. Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайга кожунунуң социал-экономика айтырыгларын шиитпирлээге бо девискээриниң электриягызы-биле четпес хандырыл шалтыктап келген. Тус чериниң тростанциязының күчүзү улуг бүдүрүлгелерниң дериг-херектер ажылдадырынга безин күш чет баар. Аар өртөктиг трансформаторлар тургузары дээш өскө немелде чарыгдалдар тыптып

Арыяа Хомушкеевна Игорь Доржуевич дугуруш биче бүдүрүлгени хеймер Чейнеш Хертектин адынга бер кээн. Ажыл-иши өг-бүлө ажыл-херээ бүдө бээринге кал даа чигзиниг чок.

Шангыр-оол МОНЧУК ЧУРУКТАР АВТОРУ.

«ПОЧТАЧЫ ЧОРУП ОРДА...»

Почтачылар ыр-шоорда кирген лус бо.

«Почтачы чоруп орда,

Бо-ла барып уткуй бээр мен» еп эгелиг ырны эрткен 100 чылың 60-70 чылдарында чон улуг-ичизи чок ырлажып турган. Амгы өдө-даа болза почтачыны манаан, л чоруп орда, уткуп чеде бээр улус ээш эвес — эң ылаңгыя «Шын» элунуң номчукчулары.

2013 чылдың бирги чартында «Шын» солуну Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек суурнуң өг-бүлелеринин 63,2 хуузу чагыдып алган. о дээрже республикада эң бедик эргүзүг. Суурнуң өг-бүлелеринин артык кезинден хөйү «Шын» солуну чагыдып алгаш, номчуп турарында почта харылзаазының Булуң-Терек салбырының начальниги Айгуль Дажы-Наваның үлүг-хуузу туг.

«Шын» солуну доктаамал

номчуп турар өг-бүлелер суурда хөй. Чижээлээрге, чогаалчы болгаш башкы Нина Түлүшевна Эртинениң, башкы Анна Түлүшевна Чаш-оолдун, күш-ажылдың хоочуннары: Аңый Түлүшевна Енданын, Эник Сатовна Лакпаа дээш, өскелерниң-даа өг-бүлелери «Шын» солуну үзүктел чок чагыдып ап турар — деп, Айгуль Николаевна редакцияга дыңнаткан. Бо медээ «Шын» солунуң редакциязынга дыка өөрүнчүг. Айгуль Николаевна — каяа-даа ажылдап чорааш, ажылынга харыс салгалыг болгаш шалыпкын кижиге. Чаа-Хөл кожуун администрациязынга бухгалтерлер турда Хүндүлел бижики-тер дээш, өске-даа шаңналдар-биле оң ажылын бедии-биле үнелеп турган. Почта харылзаазының Булуң-Терек салбыр начальнигинге ажылдаандан бээр ол 3 чыл чеде берген. Бо үениң иштинде оң

Айгуль Дажы-Нава.

ажылының түннели «Шын» солунуң чагыдылгасы бо суурда көвүдээнинден илден-дир.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

А-Х.АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруу.

Депутаттың ажил-албаны

УТТУНДУРБАС ДЫШТАНЫЛГА

Аян-чорук үезинде.

Кезээде чазык шырайлыг, арнындан хүлүмзүрүг ыравас кижилер чоруур. Ындыг кижилерниң бирээзи — Шолбан Идамчапович Кыргыс. Ол амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты, Тыва-Моол найырал ниитиленин президентизи болуп ажылдап чоруур.

Оларның кайызы-даа күрүң тускай акша-шалың албасан-хүлээлгелер болур. Ындыгы болза, Шолбан Идамчапович эди Хуралдың амгы чыыжының, оң мурнунда чылдарда Улуг элдың Төлээлекчилер палатын депутатынга-даа сонгудуп ааш, бодунуң сонгукчуларының е-ажыктарын камгалаарынга кезде чажам дивейн дузалажып уур.

Депутат Шолбан Кыргыс — эланы уругларның база езулуг үү. Ол депутатка каш катап гудуп чоруур чылдарында чеди ажыг уруглар, оолдарны республика девискээринден даш-

каар, а харын-даа даштыкы чуртарга бодунуң өг-бүлө бюджетинин эвээш эвес акша-хөреңгизинге дыштандырган.

Каш хонук бурунгаар Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурдан 20 уругну, а ол ышкаш Кызылдың 12 дугаар школазындан 4 уругну бир бөлүк кылдыр четчелээш, Абакан, Красноярск болгаш Дивногорск хоорайларже экскурсиялаткаш, келген. Бо бөлүктүн кежигүннери колдуунда-ла эге школаның доозукчулары болурундан аңгыда, амыдыралы шала чединмес азы хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруг-дарыы болур.

— Бо уругларга мен Красноярск хоорайның эң чараш тураскаалдыг черлерин, зоопаркты, крайның чурт-шинчилел музейин сонуургадып, төп парыгының уруглар аттракционнарынга оларны ойнадыр аргалыг болдум. Өзүп оорар уругларга мындыг аян-чорук амыдыралында уттундурбас болушкун болуп артар. Оон аңгыда уруглар кожа-хөлбээ чурттарның культуразы болгаш төөгүзү-биле таныжар-

га ниити билии улгадыр, оларның эп-найырал кижизидилгезинге улуг салдарлыг болур — деп, Шолбан Идамчапович чугаалап турар.

Уруглар Дивногорск хоорайга чоруп тургаш, куш ухар хире бедиктен Улуг-Хемниң панорамазын, ону бүргээн чараш чурумалдыг тайганы көргөннөр. Ол ышкаш улуг орус чогаалчы Виктор Астафьевтиң чогаалында үндезилеп кылган улуг «Хаан-Балык» композициязы-биле танышканнар.

Красноярск хоорайга келгеш, тус черниң аң-меңнер болгаш үнүш-чимис парыгы-биле танышкан.

— Бо чайын мындыг солун черлер көөр мен деп бодавайн турган мен. Ол чоруп тургаш, дыка хөй солун чүүлдерни көрдүвүс, таныштывыс. Чижээ, паррка баргаш, парларны, пингвиннерни, жирафты болгаш адыгны кончук сонуургап көрдүвүс. Мен бо аян-чорукту кажан-даа утпас мен! — деп, Сарыг-Септен школачы Кежик Наскыл чугаалаан.

Республиканың кожууннарындан чүс-чүс уруглар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты Шолбан Идамчапович Кыргыска чайгы, кышкы дыштанылга үелеринде Россияның ол-бо булуңнарынче солун экскурсиялары дээш өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар. Чымыштыг өөредилге улдуңнарының соонда школачы уругларны дыштандыра, кадыкшылын быжыглаар сорулганы Ш.И. Кыргыс он ажыг чылдар бурунгаар салып алгаш, ону ыяк боттандырып чоруур.

Юрий ДАРБАА.

Дивногорскиде хаан балык композициясы.

Хээли ап тургаш...

Психологияга зачеттар, экзаменнер дээш хээли ап турганынга башкы кижиге казыттырган.

Иштики херектер яамызының Кызыл хоорай талазы-биле эргелелин Экономиктиг айыыл чок чорук эргелелин ажилдакчыларының чоруткан оперативтиг хем-чеглеринин түннелинде республиканың өөредилге черлеринин би-рээзинге хээли алыр чоруктуң

фактыларын илереткен.

Ол өөредилге черинде психология башкызы студентилерниң билиин хынавайн, зачеттарны болгаш экзаменнерни дужааган кылдыр демдектерни салып берип, 500-тен 3500 рубль чедир хээлини ап турган. Ынчалдыр 7500 рубль түннүг хээлини 9 студентилерден алганын полицейжилер илереткен. Истелгени иштики херектер ажилдакчылары эгелзэн.

Көдээде тудуг сайзыралы

«Көдээниң социал сайзыралы» программаның Тывада киржикчилеринин саны 1,7 муң ашкан.

Программага киришкен 130 хире көдээ өг-бүлелерниң чуртталга оран-савазы бо чылын экижиир. Ол сорулгага 104 млн. рубльди кожууннарга үлзэн. Ниити түннүг 52 хуузу азы 64,6 млн. рубль-биле көдээ чурттакчыларга, оларның санында 66 аныяк өг-бүлелерге чаа бажыңнар тудар. Аркан акша-биле Мугур-Аксы, Эйлиг-Хем суурларга 14,7 км суг дамчыдар четкини, Тарлаг, Кара-Хөл суурларга фельдшер-акушер пунктуларын (ФАП) тудар. 2003 чылда боттанып эгелзэн программага үндүрген хөреңгилерниң күсели-биле: 2007-2012 чылдарда 479,8 млн. рубльге 1618 өг-бүлелерниң, оон иштинде 1024 аныяк өг-бүлелерниң бажың айтырыш шитпирлеттинген; 60,5 млн. рубльге 21 ханы кудуктарны ажылгалга кириген, 20,3 км суг хоорзалары улаттыңан; 17 млн. рубльге 41,2 км көдээ электри шугумнары; 12 млн. рубльге 18

ФАП-тарны туткан; 18 млн. рубльге көдээ харылзааны экижиткен.

Көдээ ажил-агыя яамызының демдеглер турары болза, программаның ачызында кол сорулга — көдээ чурттакчыларның көжүп чоруурун чавырылдыраары, көдээ чуртталганың шынарын шору бедидери, ылаңгыя ырак кожууннарда, чедип алдыңан.

Көдээ ажил-агыя сайыдының бирги оралакчызы С. Ондарның чугаалап турары-биле, бо программаны 2014 чылдан эгелеп «Көдээ девискээрлерниң 2014-2017 чылдарда болгаш 2020 чылга чедир үеде турум хөгжүлдизи» тускай сорулгалыг республика программасы солуур. Оон ниити акшаландырышкынынга 3 млрд. рубль көрдүнген. Чеди чыл дургунда республиканың суурларынга 40 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, аныяк өг-бүлелерге, специалистерге 270 бажыңнары тудары, суурларга 3 школаларны, 14 ФАП-тарны, 7 стадионнары, 5 культура бажыңнарын база тудар.

Өртчүлерге — чаа техниканы

Россияның ОБЯ-зының Тывада Кол эргелели республиканың 5 муниципалдыг тургузугларынга Федералдыг өрт албанының курлавырындан өрт өжүрер машиналарны өңчү кылдыр дамчыдып берген.

Техниканы ырак болгаш өртке удур кошкак хандырылгалыг суурлар алган: Бай-Тайга кожуунуң

Бай-Тал, Кызыл кожуунуң Кур-Чер, Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик, Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр, Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Дуруг. Ол техника-биле суурларның эки турачы өртчү командаларын чепсеглээр. Көдээ суурларга эки турачы өртчү командалар тургузарынга чыл төнүзүңге чедир ам-даа 6 өрт машиналарын, 15 мотопомпаларны дамчыдып бээри көрдүнүп турар.

Туризм хөгжүлдени алыр

Чазак Аппарадының вице-премьери М.Козловтуң удуртканы хуралга Тывада туризмниң байдалын, оон хөгжүүр аргаларын чугаалажып көргөн.

Культура сайыдының оралакчызы М. Бадыргының илеткели езугаар алырга, Тывада 23 бүдүрүлгелер, оларның санында 3 дашкаар угланышкыныг, 14 иштики туризм фирмалары ажылдап турар. 2010 чыл-биле деңнээрге, туристер саны 2012 чылда 33,8 муңдан 47,8 чедир көвүдзэн. Бо чылын база көвүдээр. Үш чыл дургузунда туризмниң материалдыг баазазы быжыккан. Аалчылар бажыңы, турбааза, дыштанылга баазазы, курорт-санаторий саны 18-тен 33 четкен. Төре-Хөлде, Дус-Хөлде дыштанылга баазалары, Каа-Хемниң баазалары, «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплекс эң-не билдингир апарганнар. Хөгжүдеринге күрүне-даа, муниципалитет-даа, хуу инвестор-даа хөреңгилери салдыңан объектилер ол.

Чоокку үеде туризм инфраструктуразын көвүдедири чугула бооп артышаан. 2011 чылда бистиң республикавыс туризмни федералдыг бюджет дузазы-биле хөгжүдөр 18 регионнарың санын-

да кирген болгай. Бо талазы-биле улуг төлевилелдер күрүне дузазы-биле боттанып турар: оларга «Алдын-Булак», «Силбир» туркомплексер, ам туттунар садыг-дыштанылга комплекзи «Бай-Булак» хамааржыр. Республикага 2012-2014 чылдарда турисчи кластер тургузар хемчеглеринин үнези 181 (федералдыг бюджеттен — 45, республика бюджетинден — 13, инвестиция — 123) млн. рубль. Улуг төлевилелдерден аңгыда, бичежек турбаазалар тургузарын муниципалдыг эрге-чагырга, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлевилел-биле холбаштыр уламчылап турарлар.

Ажылда четпестер ам-даа барын Аппарат хуралы илереткен. Чижээлээрге, профессионал белеткелдиг кадрлар саны хереглелдин он хуузу безин четпезин, турисчи бизнестин элзэн кезин, ылаңгыя аңчы-балыкчы туризмниң, республикаже кээп турар аалчыларны хүлээп ап турар организацияларның учетка алдынмай турары демдеглеттинген.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле Чазак доктаалын белеткээрин саналдаан.

gov.tuva.ru-дан.

Мен бо өг-булениң 60 харлаан юбилейинге чалаткаш, 5 чыл бурунгаар Мугур-Аксынга чораан мен. Ынчан-на бо сөстөрни бижип, чугаалаар бодааш, кады ажылдап чоруур улузу көрүп-ле тур ыйнаан, та сөөлүнде киирерлер чүве дээш ыыттаваан мен. А мээң бодалымда болза, Эрес-оол Бады-Очурович шынап-ла, кайгамчык шудургу, бүдүштүг-даа, чону дээш бүгү күжүн өргүп келген акыыс деп билип чоруур мен. Партияның-даа, Советтер ажылының-даа шутумунга ажылдап чорааш, үргүлчү республиканың улуг-улуг актив хуралдарына доктаамал көөр чордум. Канчалмышчага «Тыва Республиканың алдарлыг ажалдакчызы» деп атты тывыспайн турган чоор дээш сагымчы саарзыкталып чанган мен. Тоолайлыгың ажыл-агый эргелекчизи аныак удуртукчузунга чугаалан-даа турдум. «Бо акыңарны чүге шаңнал-мәктәпчә сүмеләп киирбес силер? Хемниң чонун чыгаш, хуралдаткаш, протоколун кожуун чагыргазыңа аппарып бээрингә, оо-ла-дыр. Азы шуут-ла дорт Тыва Чазакче кириптиңер, кым-даа аңаа удур болбас-тыр ийин» — деп-даа сүмеледим. Кижини хөөкүй аарып баксырай-даа берген.

ЧАА ЫРЫЛАР ЧАРАШ-ЛА-ДЫР!

Фоторепортаж

Мөөрей, мөөрей...

Тожу кожуунун төвү Тоора-Хемде Мөгө Самый аттыг чаа стадион. Ооң улуг, делгем-даа аажок, ногаан шык хевис-биле каастанган чараш-даа аажок. Ортунда улуг чадыр онзаланып көстүп тур. «Азастың лилиязы-2013» («Лилии Азаса-2013») республиканың композиторларының чаа ырыларының конкурсуун сонургаан көрүкчүлөр уурук-сууруктап чыгып тур. Бирде чаа каап, бирде хүнней каап турар шымбай сериниң хүн. Стадионга концерт көөрүңгө дыка таарымчалыг.

Мөөрей эгелээр бетинде публиканың Улусчу чогаадыл-төвүнүн килдис эргелекчизи, ниң культуразының алдарлыг ылдакчызы Зоя Доржуевна Мон-и-биле сактып чугаалажып орус. «Бо мөөрейни бир-ле дур-ында 1989 чылда ат-сураглыг композитору Батый Кенеш Ты-ың Композиторлар эвилели- даргазы тургаш, чогаадып гускан. Дыка-ла чараш, солун эрей чүве. А мен бодум 1993 дан бээр 8 фестивалды эртти-тим. Ам база катап ону эгидип ары чөп, чонга улуг өөрүшкү бодал тур мен» — деп, культу-ың хоочуну чугаалады.

Хөгжүмнүн байырымныг үнү гыланым үндү. Сценаже на-нал хептерин кеткен, хертеш-ныг бичи даңгыналар — ко-нга эртип турган «Мини-мисс» курстарының тиелекчилери (чу-та) чоргаар базыл үнүп келди- . Көрүкчүлөр шимзэн-дааштыг-ы Часкап уткуп тур.

Оларга улаштыр аныяк оолдар, тар Тожу черниң чоргааралы-вилер болуп хуулуп алгаш, тан-самы-биле чыылганнарга аян-у. Танцыны аныяк хореограф-ыс-Херел Ооржак тургускан. аныяк танчынының адын уран-а ажилдакчылары эки билир-ган. Эрткен чылын Эрзин ко-нга «Тере-Хөлдүн чалгылары»-рейинге «Иви» деп танцызы-е ойнааш, шаңналдыг черже-ген болду.

Тоора-Хемде уругларның уран-школазының башкылары (чу-га) ук черниң үндезин чурт-ыларының чугаа-домаан, езу-

Уругларның уран чүүл школазының башкылары ырлажып тур.

чаңчылдарын тода көргүскен сценажыткан көргүзүүн дыка-ла сонургадыыс. Башкылар үделге чок ырлашты-даа. Тожунуң ат-сураглыг композитору (ам аравыс-та чок) Валерий Сатович Самбукай-ның хөй чылдарда удуртуп келгени «Тоорахемочка» ансамблин, Азас ортумаак школазының 7-ги кла-зының өөреникчизи, Москваның Кремль елказынга чорааш, уран талантызы-биле хамыкты кайгат-кан Рахиль Чоргаадайның ырлаа-рын таалап дыңнадыыс.

Тожу кожуун чагыргазы-ның даргазының оралакчызы Н.И.Кудряцев, республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүн дирек-тору, ТР-ниң культуразының алдар-лыг ажилдакчызы Н.С.-М.Кудерек-тиң байыр чедиришкенин соонда мөөрей-даа эгеледи.

Конкурска композитор бүрүзү негелде езугаар ийи ырыны ки-риштирер, оларының бирээзи ыяал-ла Тожу дугайында болур ужурлуг. Улаштыр жюри кежигүн-нерин таныштырды: композитор Мерген-оол Нурсат (жюри-ниң дар-газы), Улусчу чогаадылга төвүнүн директору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Нелли Кү-дерек, композитор болгаш хөгжүм башкызы Наталья Лопсан, журна-лист, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы-зы Светлана Балчыр, Тожу кожуун чагыргазының төлээзи Светлана Тамдын-оол, Тоора-Хемде уруглар-ның уран чүүл школазының дирек-тору Чойгана Шой-Сүрүн оларны көрүкчүлөр болгаш мөөрейниң киржикчилери адыш часкаашкы-

нары-биле байыр чедирип уткуду.

Тоора-Хемде эге класс башкы-зы, тус черниң сураглыг шүлүкчү-зү Светлана Байыр-оолдун сөзүңгө Бай-Тайгадан Тываның Композитор-ларының чогаадыкчы эвилелиниң чаа кежигүнү Арбаймаа Хертек-тиң аялга бижээни «Ынак Тожум» деп ыры-биле мөөрей ажиттыңды. Үстүнде адааным тожу компози-тор Валерий Самбукайның оглу, ачазының ажил-херзэн уламчы-лап чоруур Руслан Самбукай ача-зының бижээни ийи ырызын (орус дылда) — «Озеро таежное», «Моя Тува» ыраажылары-биле таалан-чыг күүсеттилер. Кайы хире чараш ырлар дээрзин чугаалап дамчыдып шыдавас-тыр мен: сестери-даа, аялгасы-даа чараш, бедик утка-шынарлыг, чүрекке дээр ырларны аравыстан ырал чорупкан компози-тор бижип каап-тыр. Ооң ырларын шагда-ла дыңнап, магадап чордум, ынчалза-даа бо удаада ырлар бир тускай, шала кударгай-даа бол, сагыш-сеткиге аажок дээштик болуп дыңналды. Кайгамчык салым-чаянныг композиторнуң адын мөңгөжидер дугайында бодал ки-жиниң бажынга ала-чайгаар кирип келир-дир. Тожу черниң сураглыг кижилери Булатов Кол, Василий Тамдын-оол оларның ырлары база чаңгыланды.

Кызылдың уран чүүл училище-зиниң болгаш Кемеровонун уран чүүл академиязының доозукчу-зу Томас Монгуш ыры чогаадып турар апарганынга канчал өөрүвес боор. Хоочун журналист, чогаал-чы Кара-Күске Чоодунун сөзүңгө

«Тожу кыстар» деп чаа ырызын композитор акылары-биле чараш-ла күүсеттилер. База-ла композитор акызы Владимир Серен-Седой-га тураскааткан баштак ырызының чаптанчыын. Ынак композитору-вус Кертик-оол Данзынның ыры-ларын магадавас кижии кайда боор, бо удаада Алексей Бегзин-оол-дун «Кайгамчыктыг Тожум» деп шүлүүн ыры кылдыр ол хуулдуруп каап-тыр. Хоочун культура ажил-дакчызы, чаңгыс чер-чурттуум Баку Олгованның (аравыста чок) оглу Алдын-Байыр Хертекке «Тайгам» деп ырызы дээш мөгейип, өөрүп чоруур мен. Ачазы база Кара-Хөлдүн кайгамчык чараш, хоюг үннүг ыраажызы чораан болгай. Культураның хоочуну, компози-тор Людмила Байыр-оол ыры бижип каарга-ла, ону чон дораан ырлажы бээр чүве-ле болгай. Шаанда композитор Григорий Ба-зырны өөнүн ишти Фаина Салчак-овна мынча деп кыжырыыр чүве ийин: «Бо кандыг аайлыг кижии сен аан сен, эзирик кадайлар ырлажыр ырылар бижир» — дээр: «Мени

лованың «Азасские березы» деп шүлүүн В.Серен база-ла таалан-чыг, чараш ырже хуулдуруп каан. Ол ырларны Кызыл кожуунун Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажынының ажилдакчылары До-лаана Намчыл-оол биле Алдынай Хиңгет профессионал денелге күү-сеттилер. Кайы композитор тиелээ-ри билдине берди.

Мөөрейге чаа аттар база дың-налып келди. Ылаңгыя Монгун-Тайгадан Алдынбек Дирти (лауреат 3), Каа-Хемден Омак Кастаганның, Би-Хемден Мурат Ондарның, Ча-даанадан Марияна Монгуш, То-жудан Анатолий Булатов олар-ның ырларын аныяктар аажок эки уткуп, хүлээп, шимзэн-дааш, алгы-кышкы-биле байыр чедирип, адыш часкап турду.

Түннел сөс.

Мындыг чүүлду айытпас аргам чок. Чамдык аныяк композитор-ларның, ады бо-ла дыңналып турар апарганының безин ырылары-ның аяны тывазыг эвес, орус азы өске улустарыныңа дөмейлежип турары хомуданчыг. Чингине тыва

Бичи даңгыналар.

дора көрүп ор мен деп бодал ор-сен бе? Чо-ок, ол дээрке кандыг-даа макталдан артык мактал-дыр. Чон ырлажып турар ыры — езулуг ыры ол-дур!» — деп, оозу амырап харыылаар чораан. Людмила Ва-сильевна бо удаада база езулуг ырыны бижип каап-тыр, оо!

Омак Тараачының блюз аянын-га бижээн ырлары аныяктар-га дыка-ла тааржыр, чараш-тыр. «Хоочун — коктуг». Композитор-лар Борис Чамбыт, Нурсат Мерген-оол олар хөлүн кайын чазар ийик, чогаадыкчы күжү улам быжып турар-дыр. Ынчангаш эштери оларын: «Өзүп келгеш кайгам-чык композитор боор хевирлиг улус бо» — дижи баштактангы-лаарлар. Ыры сөстөрүндө Амыр Хоюгбанның бойдус камгалалын-га, Тожунун бай байлаан, чараш бойдус-чурумалын хумагалаарынга тураскааткан шүлүүн жюри хүннүн чугула айтырын көдүрүп турары дээш онзалап демдеглээн.

Ырыларыңар чараш-ла-дыр! Ынчалза-даа Владимир Серен-Мо-лодойга чедер кижии чок-тур. Вла-димир Бүрбүевичиниң сценаже үнөр ээлчээ келгенин чарлаптарга, оранчок шөлге таакпылап турган улуг композиторлар маңжып кээп дыңнаар чорду. Олар кол-легазын билер болбайн канчаар, мөөрейге ол хоомай ыры черле эк-келбес деп аан. Улустун чогаалчы-зы Эдуард Мижиттиң «Чалгылар» деп шүлүү бо талантылыг композиторнуң ачызында аныяктарның эң ынак ырызы алаар дээрзинге чигзинген ажы чок. Хоочун жур-налист, чогаалчы Светлана Коз-

аянын салбайн, аныяктарга таар-жыр кылдыр Владимир Бүрбүевич канчал бижип турар-дыр, ындыг болур херек. Аныяктарга таарыш-тыр дээш-ле, тыва аянын чидирип аарга кайын боор. Оон аңгыда ырызын мөөрейде кириштирип турар композитор жюри кежигүнү болбас ужурлуг, ону дараазында мөөрейде черле кичээңгеге алыры чугула. Лилия деп чараш чечектиң тыва ады бар ышкажыгай — алаң-тос. Ол чараш атты ыры сөзүг-лелдеринде ажылгаан чаңгыс-даа шүлүк эскертинмедди. Ону элдеп-синип кайгадым. Хайыраан тыва чараш сөзүвүстү чүге ажылгавас бис?

«Азастың лилиязы-2013» мөө-рей катап эглип келди. Өөрүн-чүг-дүр. Каш чылдар бурунгаар Борис Салчакович Чамбыт «Хем-чиивисти алгал ырлаал» деп ыры мөөрейин Бай-Тайга кожуунга ийи чыл болгаш-ла эрттирип турган чүве ийин. Бай-тайгажылар ол мөөрейин база эгилдирер болза, көрөм. Тожу дугайында ырлар дыка хөй апарды. Бай-Тайга ду-гайында, Хемчиивис дугайында чаа ырлар негеттинип турар-ла-дыр.

Тожу кожуун бо мөөрейни үш чыл болгаш эрттирер кылып аар деп турарын дыңнааш, арай деп катап эгидип алгаш, үш чыл узам-дыктырарга хей боор, оода ийи чыл болгаш эрттирип турарын жюри кежигүннери сүмеледи.

Чаа ырылар дээш композитор-ларывыска өөрүп четтирдивис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Дарья МОНГУШУН тырт-тырган чуруктары.

Мөөрейниң байырыг ажыдышкынында.

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ШЫНЧЫ ЧОРУК ДЭЭШ

Июль 8-те Орус культу-
ра төвүгө чаңгыс чер-чурт-
тугларына чижек болган,
үр чылдарда ынакшылдыг,
эпиг-деминг чурттап, ажы-
төлүн төлөпиг хамаатылар
кылдыр кижизиткен беш өг-бү-
лелерни демдегеп шаңнаан.
Ук хемчегни Тываның Башты-
ны — Чазааның Даргазы Шол-
бан Кара-оолдун мурнундан
байырны Чазак Даргазының
оралакчызы Анатолий Дамба-
Хуурак чалаттырган аалчылар-
га, чыылган чонга чедирип,
кежээни ажиткан.

Шаңнатканнарның аразында эң
үр чыл кады эгин-кожа чурттаан
Владимир Анатольевич биле Мария
Васильевна Арбаннарның интерна-

ционалчы өг-бүлөзи бо чылдың июнь
18-те өг-бүлөзиниң «алдын» кудазын
демдеглээннер. Олар 1963 чылда
Тожуга өг-бүлө туткан. Ада-чурттуң
Улуг дайынының үезинде төрелдерин
чидирип, Уруглар бажыңыга өскөн
Мария Васильевнага Тыва — ийги
чурту, а Владимир Анатольевич иде-
гелдиг даянгыыжы болган. Бирээзи
Смоленскиниң башкы институтун
дооскаш, а өскези Кызылдың
башкы институтун дооскаш, Тожу-
га келгеннери ол. Өг-бүлениң эр
ээзи баштай башкылап, оон школа
директорлап, кожуунуң өөредилге
килдизин эргелекчилеп, өске-даа
албан черлерин удуртуп чораан, а
херээжен ээзи — ам-даа Кызылдың
№ 1 школазында социал педагог.
Ийи кысты өстүргеннер.

Альбинет Аминович биле Лю-
бовь Александровна Юсуповтарның
өг-бүлө стажы — 44 чыл. Бирээзи
— инженер-автомобилист, Кадык
камгалал яамызының автобаазыны-
га хөй чылдарда ажилдаан, өскези
— эге класстар башкызы, Россияның
алдарлыг башкызы, Кызылдың
№ 1 школазынга ажилдап чораан.
Ийи ажы-төлдүг, үш уйнукарлыг.

Александр Очур-оолович биле
Клара Шулуевна Монгуштар — үш
ажы-төлдүг, он уйнукарлыг. Кы-
зылдың башкы институтун дооскаш,
1972 чылда өг-бүлө тудуп, Чөөн-
Хемчик кожуунуң школаларына
үр чылдарда ажилдап чорааннар,
ам-даа ажилдавышаан. Александр
Очур-оолович — күрүне лицейинде
ЭВМ техниги, Клара Шулуевна
— Арбитраж судун-
да. Ажы-төлү үжелээ
эрге-хоойлу камгала-
лының херээн шилип
алганнар.

Бот-боттарына
ынак-ла болза, эр-
ге-дужаалы болгаш
ат-алдары бедизе-даа,
«сылдыс аарыы» аас-
кежинге шалтыкта-
вас дээрзин база бир
өг-бүлениң төөгүзү ба-
дыткап турар. Тываның
улустуң хөөмейжи-
зи, алдарлыг ажилдакчы-
зы, Республика орде-
ниниң эдилекчизи Кай-
гал-оол Ким-оолович
биле Анна Аралчор-

овна Ховалыглар 32
чыл кады чурттап,
үш ажы-төлдөрдүн
дөрт уйнукарлыг.
Анна Аралчоровна
ажы-төл кижизиде-
ринден, өг-бүлениң
идегелдиг тылын тур-
гузарындан аңгыда,
хергелекчилер коо-
перациязынга 20 чыл
ажылдаан, оортан
шаңналдарлыг. Ажы-
төлүнү ийи улуу бот-
башкарлып чурттай
берген, биче кызы
— школада, ыраажы
болур күзелдиг.

«Ынакшыл болгаш шынчы чо-
рук» медальды 29 чыл кады чурттап
чоруур Александр Далаевич биле
Светлана Бюрбюжаповна Дамдын-
нарга база тыпсыр. Беш уругларлыг,
беш уйнукарлыг. Өг-бүлениң эр
ээзи киномеханиктеп, чолаачылап,
поварлап чорбушаан, өг-бүлениң
вокал-хөгжүм ансамблин удуртуп,
кожууннарга гастрольдадып чораан.
Светлана Бюрбюжаповна пенсио-
нер-даа болза, Перинатальтыг төпте
чаа төрүттүнген чаштар азыражып
ажылдавышаан.

Бүгү-Россияның Ынакшыл,
өг-бүлө болгаш шынчы чорук хүнү-
ге тураскааткан байырлал хемчегле-
ри бүгү республикада эртип турар.
Байырлалдың кол маадырлары 25
болгаш оон хөй чылдарда кады
бады-шынчы чурттап чоруурлар.
Оларга ажы-төлү, уйнукары, эрге-

Альбинет Аминович, Любовь
Александровна Юсуповтар.

Кайгал-оол Ким-оолович, Анна Аралчоровна Ховалыгларны шаңнап турары.

НАМДАРЫМДАН САКТЫЫШКЫН

Кара-Сал Домбаалаңович Будук-оол — Тывада ат-сураглыг
кижилерниң бирээзи. Чоокта чаа ооң-биле ужуражып, намдар-
төөгүзүндөн солун сактыышкынын дыңнаар аргалыг болдум.
Ону номчукчуларга сонургадып көрейн.

— Ачамны Домбаалаң Лопсан-
ович Кара-Сал, ачамны Айыш Ка-
ра-Бошкаевна Кара-Монгуш дээр.
Ачам бедик дурт-сынның, шевергин
арын-шырайлыг кижиге, хурежип чор-
баан-даа бол, тараа урган ийи бар-
баны хары угда иелдирзин шарыга
чүдүрүп турган. Аалывыста аът
баглаажына хүнүнүң-не беш, алды
аът турар, ээлери ачам-биле ужу-
ражып хөөрөшкөш чоруур, ачавыс
чугаа-сооттуг, хөөрөштик кижиге деп
чүве оон-на билдингир.

Ийи кодан чылгылыг, бир өөр
чылгы — чыраа аъттар. Авам хүнде
40 ажыг инек саар чораан. Эрткен
чүс чылдың 40 чылдарында мал-
маганының баш саны-биле Шемиге
ачамга чедер кижиге чок турган деп
Ада-чурт дайынының үезинде Ленин-
градты камгалажып турган Василий
Морозов сактып чугаалап бергенин
черле утпайн чор мен. Ол мынчаар
болган чүве. Чадаанага чеди чыл
школазын дооскаш, чайлагга аалым-
га турумда Василий Морозов чедип
келген. «Экии!» — деп мендилежи-
римге, ол база: «Экии!» — диди.
Кайда өөренип турарымны, кажан
дедир чоруурумну айтырарга, тап-
тыг культурулуг аян-биле харылап
бердим. Авам келген аалчыны тыва
мүн, баскан быштак-биле хүндүлөп
чемгерди. Ынчан кайгамчык солун
ужуражылга болган чүве.

Бичин тургаш-ла авам, ачамга
дузалажыксаар, хуучугаштарга тей-
жигеш ажыр черден суглап эккээр,
оон шору өзүп кээримге, ачам ме-
нээ өшкү, хой кадартыр, харын-даа
чылгы малды база карактажыр тур-
дум. Ачамның даалгазын, айбызын
аажок кызып күүседир турган мен.
Ачам эртем-билигге өөренимден-даа
бол, эмин эрттир кезээ, ажилгыр
кижиге чораан. Ада-чурт дайынының
үезинде фронтуга хөй мал-маганын
берген дээш Тываның чазаа ону

Москваже чоруткан. Дыка хөй ой-
наарактар эккелген, а меңээ — хөм
сапык идиктер.

Даан дунмам — 30 чыл саан-
чылаан алдарлыг малчын, ооң
ат-сывын «ХХ чүс чылдың Тываның
алдарлыг кижилери» деп номда
кирген. Дуң-маларым Өлей Кара-
Сал, Бакаан Кара-Сал, хеймер кыс
дунмам Кама Кара-Сал шупту — пен-
сионерлер, хуу ажил-агыйлыглар.

Ачам оглум сайыт болур кижиге
дээр чораан, ооң ол чугаазы херек
кырында боттанып бадыткаттыгнан.
Бөдүүн башкыдан Тыва АССР-ниң
Дээди Сөвединиң Президиумунуң
секретарына чедир депшип ажилда-
ным, ол эрге-дужаал Чазак дарга-
зының оралакчызынга деңнежир-ле
болгай. Башкының үш дипломун
камныг эдилеп чор мен. 1951 чылда
— педучилище, оон — башкы инсти-
туту, үш дугаары — пединститутуң.
Педучилищени доозуптарымга ынчан
албан эргелекчизи Николай Николае-
вич Сердобов дарга Улуг-Хемниң
Хендерге школазынча эге класс
башкылаар сен дээш чорудупкан,
амгы Чазак даргазының авазы Анай
Балчировна эге класстарга мээң
өөреникчим болуп өөренип турду.
Школа интернаттыг, 50 хире өөре-
никчи күрүнениң долу хандырылга-
зынга турган. Хендерге школазындан
Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы
школазының директорунга томуй-
латтырдым, Шагаан-Арыг школа-
зынга база директорладым. Ийи
чыл эрткенде СЭКП-ниң Улуг-Хем
райкомунуң пропаганда болгаш
агитация килдизин эргелекчилей
бердим. Чартык чыл болгаш, партия
депутаттарының район Сөвединиң
күүсекчи комитетиниң даргазынга
депшиттирдим. С.К. Тока дарга док-
таамал кээр турган. Ооң авторитеди
улуг, кирип кээри билек, шупту улус
туруп мендилежир. Орус, тыва,

моол дылдарны эки билер. Ам ону
шүгүмчүлөп турар-дыр, кым шүгүмчүге
таварышпас деп, удуртукчу даргалар
шүгүмчүлөдир ышкыжы, бригадир-
лер, малчыннар, кадарчылар эвес,
олар дээрже удуртукчулар-дыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Сөведи-
ниң үш чыгыжының депутаты чор-
дум. 1953 чылдан бээр парламента
Октябрь революциязының совет
эрге-чагырга, демократия, улус
депутаттарының сонгулдалары,
Президент ажил-чорудулга, Консти-
туция дугайында 50 ажыг чүүлдерин
чырыттым. РФ-тиң Президентиниң
сонгуурунун дугайында улус чон
орта билбейн турган, ынчангаш Пре-
зидент сонгулдаларының дугайында
чүүлүмнү сонгукчулар сонургал-биле
таныжып номчаан. Үш номну бижээн
мен, сөөлгү номнуң адын «РФ-те
сонгулдалар хоойлужулгазының
үндөзиннери» дээр. Ол ном Б.Н. Ель-
цин дарганың хуузуна библиотека-
зында база бар, ол номну улуг дарга
тускай чагыттырып алган болган. Ол
ном дээш Президент Б.Н. Ельцин
автору меңээ хол шагын чорудупкан
болду, улуг өөрүшкү-биле хүлээп
алгаш, эдилеп чор мен.

Өг-бүлөвис — интернационалчы.
Өөм иштин Любовь Степановна
Кокорева дээр. 1951 чылдың август
25-те Хендерге школазынга бир-ле
дугаар ужуражып танышкан бис.
Математика эртеминин башкызы.

Ийи чыл эрткенде математиканы
тыва дылга башкылап эгелээн.
Ужуражып танышканымыстан бээр
үш чыл болганда өгленчип алдымыс.
Шайлалгавыс канчаар болган деп
бодаар силер? Шампан арага садып,
манчы тудуп алгаш, кукактажыпкаш,
ошкакыптывыс, ол-ла, шак-ла ындыг
езулап кылгаш, өг-бүлө болдуvus. Лю-
бовь Степановна өг-бүлениң чаңгыс-
ла кызы чораан. Ада-чурт дайыны
эгелээш чүгле 17 хонганда, ооң
ачазы Степан Александрович дайын
шөлүңге маадырлыгы-биле өлгөн. Акызы
Николай Степанович дайын үезинде
Украинага генерал Н.С. Хрущевтуң
чоллачызы турган. Бистиң башкылап эгелеп
турган үеисте Эвилелден келген башкы-
лар өөреникчилерге быжыг билигини
берип турган. Чаңгыс-ла чижек.
Самагалдай школазынга өөренип
чорааннардаан ат-сураглыг кижилер
хөй: эртемденнер А.Ч. Кунаа, Ю.Л.
Аранчин, чурукчу С.К. Ланзы дээш,
өскелер-даа. Өөм иштин ада-ием
аажок мактаар, аш-чем белеткеп
кылыр турда тулган-на. Чиң тыва
шайны хайындырып өөренип алган.
Ол шайның амданнын чүү дээр
силер. Грузиядан Моол таварыштыр
эккеп турган. Шагаа эртенниниң даң
хазыында ачам дээрже өг иштинде
бар-ла эт-септи, идик-хепти даш-
тыгаар үндүрүп-ле эгелээр, чүм ак
харга кактадыр, аштадыр, арыгладыр,
силгидер чораан. Улус чон өөвүске
аажок чылгыр, шайлаар. Шагаа
үезинде оюн-тоглаа дыка солун
эртер, арага шуут амзавас. Авам
аажок кожамыктаар кижиге. Шаанда
улус 40 харга чедир арага ишпес
чораан. Эр кижиге кончуг хүндүткел-
диг турган.

Уруум Лориса — Кызылдың 7
дугаар школазын дооскаш, Мос-
кваның М.В. Ломоносов аттыг күрү-
не университетиниң биология фа-
культетинге өөренип, биология
эртемнериниң доктору. ТКУ-да
башкылап турар. Ооң төрөөн да-
йы, авазының кады төрөөн дунмазы
Александр Степанович Кокорев —
социология эртемнериниң доктору,

Г.Р. Державин аттыг Там
күрүне университетиниң п
сору. Оглум Владимир —
керним Татьяна — экономист
тер. Ынчангаш уругларым
чоргааралым.

Аныяамда уран чүүлге
шылдыг чордум. Педучи-
өөренип тургаш, үрер хөг-
кестринге ойнап турдум.
самга туралыг, театрга ши-
Токаның ролун-даа ойнап
болдум, та канчаар ойнад-
наан. Улуг-Хем кожуунга
чораан үелеримде респуб-
эртип турган уран чүүл ке-
зинге даңгаар чөөн-хемчи-
тиилээр-ле болгай. Ээлчегли
көрүлдениң белеткелиниң
идеология секретары кижиге
кабинетимге бюро кежигү-
келдирткеш, кижиге бүрүзүңге
шыңгы даалганы бердим.
кожуунга орус дылдыг чур-
чон хөй турган. Түннелин
хемчилер ол көрүлдөгө бир-
ээлээн. Көрүлдө соонда чаң-
чурттугларым — чөөн-хемчи-
мени: «Шеми чуртуң уттупт
— деп чемелеп шаг болдулар.
дениң түннелин бирги секрет-
телефоннаарымга, аажок ал
Хүндүлел бижик-биле ша-
Улуг-Хем кожуунуң Хүндү-
мунче адымны киригеш, «Т
культуразының алдарлыг а-
чызы» атты тывыскан чүве —
Кара-оол Домбаалаңович
сактыышкынын доозуп кагд-

ТР-ниң сонгукчуларын
ге-хоойлу билиин бедидер
РФ-тиң Үндөзин Хоойлузу Ке-
цияны тыва дылче очулдурап
идепкейлиг киришкен. Сонг
дугайында хөй санныг чүү
республика солуннарынга че-
турганы дээш республикан
сонгулда комиссиязының ши-
биле Кара-Сал Домбаалаңо-
дакпыр лауреат болган.

Сактыыш
Дайынчы ДАМБА-Х
дыңнап б

ШИНЧИЛЕЛДЕ – ШАЖЫННЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Чөөн-Хемчик кожуунун Чаданада төп библиотека системасына июнь 26-да «Чадананын лды, Үстүү хүрээлери: эрткен олгаш амгы үези» деп эртем-практиктик конференцияны библиотека жылдакчылары, Чаданада «Куль-ура салгал байлаа» төп организасал эрттирген.

Библиотека системасының чурт-инчилел килдизинин эргелекчизи лывира Артуровна Кара-Сал «Чаданага сарыг шажынның сайзы-алы» деп фото-чуруктар болгаш идео-делгелгени слайд дузазы-биле онуургаткан.

Төөгүлүг конференцияны «Куль-ура салгал байлаа» төптүн дирек-тору Зоя Кертик-ооловна Балчырак кыткаш, «Даа кожуун үезинде Чадананын Алды, Үстүү хүрээлери В.П. Ермолаевтин фото-чуруктарында» деп элун илеткелди кылган. Илеткел-нин кол айтып, онзагай кылдыр эмдегелеп турар айтыры: төөгү, нография угланышкынның шин-чилел ажилдарын кылып тургаш, 9-ку чүс чылда Урянхай крайга эл чораан шинчилекчилер, аян-рукчулар: Д. Каррутерс, Ф. Я. Кон, В. Радлов, Г.Е. Грумм-Гржимайло олгаш өскелер-даа тыва чоннуң ыдырал-чуртталгазын, чер чур-нуң каас-чаражын, ус-шеверлел кылдарының тускайлаңының ду-йында онзагай ажилдарны арттыр-нар. Азия дилтин төвүн чурттаан валарның езу-чаңчылдары, ша-ынчы байырлалдары болгаш оон-а өске шинчилел ажилдарының талында төөгүлүг ажилдар Ю. Л. ранчын, В.И. Дулов, Л.П. Потапов, И. Вайнштейн, Н.А. Сердобов, Х. Маңнай-оолдуң ажилдарында лгереңгей-биле чырыттыганы. ционал бот-чоргаарал, шажын-дүлгө айтырыгларының, тыва л, аас чогаалының дугайында В. Монгуш, О. М. Хомушку, Г.Н. батский, М. Б. Кенин-Лопсан, тыва ннуң этнопсихологтуг кижизидил-талазынга тураскааткан эртем ылдарын Н.О. Товуу, Т.А. Ондар, С. Шаалы, Г. Д. Сундуй болгаш келер-даа бижээннер.

Тыва чоннуң ыдырал-чурт-галыгыга хамаарыштыр төөгүлүг руктарны Тываның национал зейинин бирги директору Вла-мир Петрович Ермолаев кылган. адимир Петровичинин төрттүн-инден бээр 120 чылынга турас-аткан «Ермолаев номчулгалары» конференцияга сайгарылга-медээ берип тургаш, чогуу-на конференцияга хамаарышкан гүлүг чуруктарны көргүзүп та-бырлап тургаш, Зоя Балчырак Т. Ермолаевтин 1916 чылдан леп Тывага ажилдап турганын, ттайгы шинчилел экспедициязы-е кээп чорааш, «Чадананын Үстүү зээ», «Чадананын Алды хүрээзи», даанага найыр», «Ламаларның ба-лалында маска, дүрзүлөр», «Келир иң ламалары – хуурактар», «Кыш-үеде хүрээге мөргүл», «Чадана шынаазында Алды хүрээ», фото-чуруктарны тырттырганын деглээш, («Тыва культураның лаа» деп номнуң 98-102 арын-да болгаш өске-даа чуруктарга) гереңгей тайылбыры кылган.

«Чадананын Үстүү хүрээзинге рактап чораан Константин дүмович Тамдын, ооң чогаа-чы ажил-ижи» деп илеткелди аанада уругларның уран чүүл лазының директору, К. Тамдын-уруу Светлана Константиновна дын кылып, аказының ажилдап-тал чораан үезинде тыва езу-ылдарны, ужурларны кижизи-е, өпей ырызы, аас чогаалын

уруглар, ажы-төл кижизидилгезинге аказының ажылап чораанын, Тыва-ның билдингир кижилери-биле аңгы-аңгы угланышкыннарга ажилдап турганын чугаалап берген.

Конференцияның хүндүлүг аал-чыларының бирээзи, Тываның гума-нитарлыг шинчилелдер институтунун эртем библиотеказының ажилдакчы-зы, педагогика эртемнеринин канди-дады Зоя Мытпылаевна Монгуш «Са-рыг шажын – Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел институтунун ном фондузунда» деп илеткелди кылган. Мен бодап көөрүмге, Зоя Мытпыла-евнаның илеткелден ажилдары, ылаңгыя Чадананын Алды, Үстүү хүрээлериинин ном саңының үнелиг эртинелерин номчукчуларынга ба-раалгадып сонуургадыры күзенчиг.

Конференцияның ажилында Ба-жың-Алаак ортумаа школазының доозукчузу Долума Ховалыг тыва дыл, чогаал башкызы Шолбаана Ховалыгның удуртулгазы-биле ки-ришкен. Ол (Улуг-Хем кожуунун Ак-Туруг хүрээзинге хуурактап чораан деп ооң илеткелинин сөзү-лелинде айтыпкан-дыр. Ак-Туруг хүрээзи Даа кожуунга хамааржыр турганын утпаалыңар.) «Дээди чаяалгалыг лама-башкы» деп Седен-Доржу Самданович Монгуштуң, ооң сарыг-шажынның кешпи сагылга чедир өөренип чораанының дугайында сактышкынны кылгаш, ажы-төлүңге хамаарылгазы, кижизидилгезинге хамаарыштыр демдегелеп чугаалааш, ажы-төлүнүң аттарын адап, айтып каан. Седен-Доржу Самдановичинин кадыг-берге, ханныг кара шаажылап чылдарында Баян-Дугайга келгеш, өг-бүлө тудуп, чонга буян чедирип чораанын бижип турар. Бичии шинчилекчи (мен Долуманы ооң уйнуу, салгалы деп билдим) кырган өгбенин каяа өөренип чораанын, Бажың-Алаакка, «Искра» совхозка ажилдап чораан чылдары дээш, оон-даа өске допчу-намдарынга хамаарышкан барымдааларны, сактышкын, төөгүлүг чугааларны немей чыып алгаш келир болза, бо ажилды улам делгемчидип болуру билдингир.

Санал берген чамдык кижилер Чадананын Алды, Үстүү хүрээ-леринин девискээрин чаагайжыдар талазы-биле айтырыгны тургузуп турду. «Чүс чылче базымнар» деп республикада чарлаттыганы акция-га киржип тура, ылаңгыя «Тыва арыг-силгинин девискээри» деп сорулга-биле Алды хүрээнин девискээринге, мен бодап тура-рымга, аныяктарның, өг-бүлө тудуп турарлар-даа болгай, байырлыг хемчеглер бүдүүзүндө ыяш олур-тулгазын организастаары күзенчиг. Бирээде ол. Ийде, хүрээ-дуган тудар ажилдарга чон кажан-даа боттарының ачы-буянын чедирип чорааннар. Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төптүн учедунда турар хамаатылар-ны демдегледип келген хүннеринде хүрээнин херим, девискээринде чугайлаашкын, будуур, чаартыр ажилдарына кириштирер болза, ажыктыг болгаш ындыг ажилдарга үлүүн киригеннер буяны тарып алыр.

Эртем-практиктик конферен-цияга киришкеннер организастыг комитетти тургузуп, бир демниг ажил-чорудулганын планын сүме-лежип дугуржуп алгаш, Чадананын Үстүү хүрээзинин девискээринге барып чорааннар.

Вячеслав МОНГУШ,
«Чаа-Орук» солунунун
кол редактору.

«КЫЗЫЛ-ДАГНЫҢ СЫЛДЫЗЫ»

Шүлүкчү башкы Нина Эртине-нин 50 харлаанынга турас-кааткан «Кызыл-Дагның сылдызы» деп кожуун чергелиг мөөрей Нико-лай Танзын аттыг көдээ Култура бажыңыга бедик деңгелге эрткен. Ыры мөөрейи эгелээринин бетинде мугур хар харлап турар башкының амыдыралчы болгаш күш-ажылчы намдары-биле көрүкчүлери та-ныштырган.

Нина Түлүшевна бойдустан дески салым-чаяаныг болуп төрттүнген: шүлүкчү, танчы, чурукчу, спортчу, даараныкчы, аргыкчы. Хаакка ма-наарынга, баскетбол ойнаарынга кожуунда кым-даа аңаа четпес. Хүндүткелдиг башкы өөредилге эргелекчилеп, директорнуң ора-лакчызы болуп, класс удуртукчузу, херэзженнер чөвүлелинниң даргазы болуп, үре-түннелдиг ажилдаан. Шынап-ла, ажил-иштиң кандыы-

зындан-даа чалданмас кижик. Сиген кезип турда эр кижилерден чыда калбас. Школада шүлүк, чогаалга сонуургалдыг уругларны «Сылдыс-чыгаш» бөлгүмчө хаара тудуп, хөй чылдарның дургузунда ону билдиги удуртуп, хөй-ниити ажылынга идеп-кейлиг болурунга өөреникчилерге төлептиг чикек болуп чоруур. Көдээ сумуга мындыг идепкейжи башкы кижизидилге ажылының идегелдиг шимчедикчи күжү-дүр дээр болза, хөөредиг болбас. Тос-он чылдарның дургузунда улустуң ажы-төлүнүң уран чогаалга сонуургалын оттуруп, чараш чүүлчө чүткүлдүг болурунга кижизидип чоруур талантылыг баш-кывыска суур чону чоргаарларыр бис.

Класс башкылары, ада-иелер-нин мурнундан школа директору А.Ч.Сенди мугур харлаан башкыга изиг байыры чедирип, суй белек-

Көдээ культура одаанда

терни сөңневишаан, удавас кожуун-га эртер башкылар хуралынга Нина Түлүшовнага «РФ-тиң өөредилгези-нин хүндүлүг ажилдакчызы» атты типсырының дугайында эки медээни чыылганнарга дыңнаткан.

Байырлалды ыры мөөрейи улам-чылаан. Ону үш аңгы бөлүккө чарып түңнээ. Тирикчилер Шыдыраа Түлүш, Арзылаң Дагба, Ай-Херел Бүрүнмаа, Солаңгы Кандан олар болган. Сай-Суу Дамба, Алдын-Белек Хува дээн ышкаш школачы-ларның ыраажы салым-чаяаны өзүп олары өөрүнчүг.

Суурувустуң сурагылыг ыраажыла-ры Сылдыс Минчит-оол база Аңгыр, Амыргалаар Монгуш алышкылар Нина Түлүшовнага болгаш бичии ыраажыларга аян туткан.

Римма КОМБУЙ-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуун.
Булун-Терек суур.

50 ЧЫЛДААН ДООЗУКЧУЛАР

Бис бо чылын Чадананын № 1 школазын дооскандан бээр мугур 50 чыл болуп тур бис. 1963 чылда Хрущев дарга: «Куку-руза — это мясо, это сало...» деп турар үеде ортумаа школаны 46 сургуул доостувус.

Школа директору Биче-оол Ор-басатович Донгак турган. Өөредил-гени күш-ажыл-биле холбап эгелдээ эки үе чүве. Школаның бүдүрүлгө бригадазы онзагай. Ону чуваш уктуг, директорнуң бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы Петр Иванович Иванов (агроном эртемниг) удуртуп турган.

46 доозукчудан бо хүнде 20 кижик арткан бис. Школа дооскандан бээр 50 чылдаан юбилейивистин

сөөлгү коңгазында чүглө 3 кижикелген болдувус. Оларга күш-ажылдың хоочуннары, Тываның энергетиказының сайзыралыга улуг үлүг-хуузу кирип чораан Бартуу Назытыевич Ондар, школаның математика башкызы чораан, РФ-тиң улус өөредилгезинин тергини Алвтина Чүлдүм уруу Монгуш, ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң профес-сионал өөредилгезинин тергини Саар-оол Сундукаевич Монгуш олар хамааржыр.

Тыва Чазактың мурнундан көдээ ажил-агы сайыды база ол школа-ның доозукчузу Самойлов Хилик-оолович Монгуш сөс ап, байыр

чедирген. Бир эвес Кызылда чурт-тап чоруур чаңгысклассчыларывыс келген турган болза, ам бир катап ужуражып чугаалашкан болза эки-ле-дир. Ылаңгыя ТР-ниң алдарлыг артизи Дыртык Монгуш баштаан эш-өөр келген болза, кайгамчык солун болур ужурлуг.

Бо чылын Чадананын 140 чы-лында школа 85 чылын эрттирер. Сентябрь айда ол байырлалга эш-өөрнү чедип келир дээрзинге бүзүредивис. Школавыска ам бир ужуражылыңар, хүндүлүг чаңгыс-классчылар.

Саар-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чадана хоорай.

ХЕЙ-АЪДЫ БЕДИК

Тес-Хемниң пенсионерлери чаңчыл болган турисчи-эко-логтуг следун кожуунун 90 чылынга болгаш бурунгу Тываның баштайгы төвү Самагалдай суурнуң 250 чыл оюнга тураскаадып эрттирген. Олар үш чыл бурунгаар улуг назылыглар ортузунга мындыг слет эрттиреринге республикага эгелекчилер болурга, оларны шупту кожууннар эдерген. Бо удаада слет Тес-Хемниң бир ыдыктыг чери — тоолчуругу Теве-Хая баарында аяныг аяңга болуп эрткен. Чеже-даа чанында болза, херек-биле барып чедери ындыг-ла белем эвес Теве-Хаяны кээп көрүп алыр кежиктиг болганынга пенсионерлер аажок өөрзөннер. Бойдус-туң чурумалы кайгамчык: теве дирик чүве дег, таваар чыдар.

Слетка 5 эр, 5 херээ-жен кижикчилер коман-далар мурнунда хүн Сама-галдайга чыгып келгеш, кожуун чагыргазының баарынга чыскаалып, кожуунун удуртул-газынга рапортун бергеш, Теве-Хаяге организастыг чорупканнар. Баргаш янзы-бүрү мөөрейлерни эрттирп, кежээзинде «Сактыш-кынның одаан» кыпсып, дискотека кылып танцыйлаан. Дараазында хүн республиканың пенсионерлер эвиле-линиң даргазы, Россияның Пенсия фондузунун Тывада салбырының ажилдакчызы Зинаида Бады-Хөө-биле слетту барып сонуургадыыс.

Чүү дээр боор, кижикчилерни 60 хар ажы акшый берген дээр хире эвес, аныяк шаа дедир эглип келгензиг, эрес-омак, хей-аъды хайнышкынның, маргылдааларга аваангыр-капшагай кижип турар

болду. Шаптаразынар эртеринин чаңгыс маргылдаазын көөрге бе-зин мындыг: команда бүрүзүндө эң спортчу бир эр, бир херээжен ийи кижик старттан халып үнүптер, кезек болгаш чүктенчип алгаш, халыыр, ооң соонда бедигээш кы-рынга чаңгыс буттап маңаар, бир кезек черге дискет кырынга үңгээр, оон чудук кырлаар, үнген черинге чедир дүрген халып келир. Ол шап-таразынар эртерде, хөлүн эрттир далашкаш, кээп дүжөрлери-даа бар, хөөкүй дискеттер сүвүрлүп-даа кал-ган болур — командазы дээш черле

командазы үнген. Арткан коман-далар «Тирилгеже чүткүл дээш» номинацияга шылгарааннар.

Бо слетту организастап, углап-баштап эрттиреринге Тес-Хем ко-жуунун пенсионерлер эвилелинниң даргазы Серенмаа Сергеевна Шой-дуннуң ролу кончуг улуг, ооң улусту мөөңнөп, эвилелдеп, сойуургадыптар организакчы талантызын демдеглээ-ри чугула. Чаңчылчаан аайы-биле Пенсия фондузунун Тес-Хем кожуун-да эргелели дузалашкан. Тирикчи командага, эрги-даа бол, ам-даа шору эки компьютерни белекке берген. Спонсорларга база шаа-биле акша деткимчези дээш өөрүп четтиришкынни илеретпес аргажок.

Хөй-ниити үндезинге ко-жуун чергелиг слет ышкаш улуг ажилды чыл санын-да пенсионерлерге чогуруп бүдүрери — амыр эвес херек. Ынчангаш моон соңгаар ийи чылда бир катап эрттирер деп шийтирилзэннер. Бо чылдын ону ко-жуунун кончуг онзагай юбилейле-ринге тураскаадып эрттиргени чөп, слетка киришкен улуг назылыглар өөрүшкү-маңайлыг, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг, чараш бойдуска мага хандыр дыштанып алганнар.

Каш хонгаш Самагалдайга рес-публика Наадымы болур. Тес-Хем чону аштанып-арыглынып, орук-чирин чазай тудуп, аалчыларын уткуурунга хөлчөк белеткенип турар болду. Төрзэн кожуунунун хөгжүл-де-сайзыралыга хүндүлүг хоочун-нарывыстың кириген, кирип-даа турар үлүг-хуузу эвээш эвес дээрзи билдингир.

Надежда ЭРГЕП.
Кызыл хоорай.

**Тирилгеже чүткүл кижик
бүрүзүндө бар. Хоочуннарның
хөй кезии — шаандан-на кончуг
амыдыралчы быжыг туруштуг,
чиик-адак, хөй-ниити ажылының
идепкейжилери.**

«Төре-Хөлдүн чалгыглары»

Бүгү кожууннарның культура бажыңнарында танцы-сам коллективтерин июль 19-20 хүнеринде республика чергелиг Тыва национал танцыларның «Төре-Хөлдүн чалгыглары» IV фестиваль-конкурс чалап тур!

Киржири: бадылаттыңан дүрүм езугаар.

Харылзайыр телефоннары: 8(394-39)-22-5-94, 8(394-39)-22-3-05.

Байыр чедиришкени

Мугур-Аксы ортумак школазын 1983 чылда дооскан чаңгысклассчыларымга школы доосканындан бээр 30 чылдаан байырларын тава-рыштыр изиг байыр чедиришсаан, каң дег кадыкшылды, ажил-ижинге улуг-улуг чедиришкенин күзедим.

Эжи Мөңгө-Байыр ИРГИТ.
Республика Саха-Якутия.

Чарлалдар

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы №1 школазын 2008 чылда доосканының дугайында **Отчугаш Кара-Хаакович ДОНГАКТЫҢ** адынга тывыскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чеди-Хөл кожуунун Чал-Кежиг ортумак школазын 2009 чылда дооскан **Донгак Омак Васильевичиниң** адынга тывыскан №1765 001692 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Экология — хүншүң чидиг айтырыгы

СУГ БОДУ ЧЕДИП КЕЛИР

«Бойдус чаян кежиивисти хумагалаал» деп Светлана Балчырынның сайгарылгалыг чүүлүн номчааш, сагыш-сеткилим көдүрлүп, шагдан бээр хөрээм өйүп чораан бодалдарымны бижири бодап алдым.

Бистиң бичии Тывавыс бойдус байлак талазы-биле өске диптер, чурттар-биле деңизерге, дыка онзагай: хемнер, хөлдөргө, хову, шынааларлыг, тайга-таңдыларлыг. Хамык ховуда тарылга шөлдөрүн, хоорай-суурларда чаагайжыдылганы, огородуушта үнүш-дүжүдүвүстү төрөөн черивистиң суг байлаа-биле амырал суггарып ап чоруур бис, ол, шынап-ла, улуг кежиивисти-тир.

Бо амыдыралды чурттап эртип чоруп ора, чылдың дөрт эргилдезиниң эң-не магалыг чай келирге-ле, шуптувус сагыш чырып, байыр-найыр байдалга келир бис. Бүгү бодалы-выс, күзелювисти чайның кежиин четтирери алаар. Черниң бээр дүжүдүн суггарар дээш, хемнер, судактардан ажык буга-сумунну үндүр казып, кудуктардан хууңнал узуп, «Кама» насос-биле үндүр сордуруп тургаш, дүжүттү ап турар бис.

Чамдыкта кончуг кааң чай болурга, хемнеривис суу база кызырлып каар. Мындыг берге байдалдан уштунар сорулга-биле бир-ле эпиг, ажыктыг арга, техниканы ажыглай бээр болгай бис. Бистиң хоорай, суурларывыс колдуунда

даглар, тайгалар эдээнде. Ол бедик черлерниң суунуң кайы хире ханыда чыдарын шинчилээш, ону хоолай-биле доскаш, шоргалай кошкаш бадырарга, суг боду-ла өреге бүрүзүңге кирип келир. Кызылдың ЧЭТ-ге чер адааның ынча метр ханызындан үндүр сордур-гаш, ону бүгү хоорайке электри энергиязының күжү-биле ойладып турар болгай. Бир эвес Тос-Булакта үнүп чыдар дамыраактың хемчээли хөй турган болза, бистиң хоорайывысты хандырыптар ийик.

Бо чижекте өттүнүп, ыраккы суурларывысты боттары шинчилеп тургаш, бир-ле эпиг арганы тып болур. Блангыя Чедер хөл ыйгылааш черде чыдар болгай. Ооң кедек, өзеннелчек черлериниң чер адаанда «дамырларын» шинчилеп тургаш, суун кирип аксыр болзувусса, хөлүвүс көдүрлүп келзе хөңнү.

Кызыл-Мажалык суурдан бедик Бижикиг-Хая шыгы-ның чер адааның суун, Тээли суунуң чөөн талазында Ээр-Хавактың суун хоолай-биле бадырар болза, ол суурлар кедизинде улуг сугатты алыр деп бодаар мен.

Ол бүгү үлө-херекти бүдүрерде акша-хөреңги, дериг-херексел-ле херек болгай. Ону улус-чон боттары санап-түңнөп үндүрүп,

дөзевилелди чогааткаш, кылып ап болур. Кыдаттар Улуг хананы, египеттер пирамидаларны ынчаар мөңгези-биле кылып турда, бис чоонган бис. Улдуңуус адаанда агып чыдар сугну чер кырынче үндүрери аргалыг-ла болгай, ол ажылды холга алыры херек-тир ийин. Шаанда Кара-Кум ховузуңче улуг буганы Аму-Дарьядан үндүрүп турганы, Беломор каналды кылганы — төөгүлүг барымдаалардыр. Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп, Элегес, Барлык ховуларын буга-сумун-биле «шокарлап» турганывыс херечилер ышкажыл.

Мээң сүмем база кым-бир кижиге херек, ажыктыг болур чадавас дээш, бижири ор мен.

Бады ООРЖАК.

Каа-Хем суур.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 175 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каъттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.

Өртээ 1 м² 33000 рубльден өрү.

Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа амызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агыг килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6921. Чагыг 79. Номери парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Администрации муниципального района
Сут-Хольского кожууна Республики Тыва
О формировании земельного участка для индивидуального жилищного строительства

Руководствуясь Земельным кодексом Российской Федерации 25.10.2001 №137-ФЗ «О введении в действие Земельного кодекса Российской Федерации», Федеральным законом от 06.10.2003 №131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», Уставом муниципального района Сут-Хольский кожуун, в целях эффективной реализации единой государственной политики в области использования земель, на основании заявления **Ондар Олеговича**, вх. №74 от 14.04.2012 г., администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун

постановляет:

1. Формировать земельный участок из категории земель населенных пунктов площадью 1200 кв.м. (площадь подлежит уточнению при проведении кадастрового учета) с кадастровым ориентиром: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Шык, дом 7 для индивидуального жилищного строительства.

2. Ондар Алдар Олеговичу в течение 60 (шестидесяти) дней подписания настоящего постановления обеспечить постановку земельного участка на кадастровый учет с целью опубликования сообщения в государственной информационной системе о последующем его закреплении на условиях и представить не позднее указанного срока в администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва.

3. Постановление вступает в силу со дня его подписания.

Председатель администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун М.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует население о том, что поступило заявление от гражданки **Арапчыт Иллы Викторовны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с предварительным согласованием мест размещения объектов с общей площадью 957,0 кв.м. расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Степная, д.2/1, для использования в целях — под размещение объектов складского назначения.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и земельных отношений администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун М.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Ооржак Викторовны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с общей площадью 1281,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Хемчик, ул. Шойгу, д.12.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №208.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и земельных отношений администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун М.

В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки РФ **Даваа-Уран Сергеевны** о предоставлении земельного участка в аренду на 5 лет из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенный по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Белек, дом 2 «г», площадь земельного участка уточняется при межевании.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению.

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Монгуш М.

В администрацию Пий-Хемского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Кулундарий Рената Андреевны**, о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сушь, ул. Октябрьная, д.6/н, общей площадью 1000 кв.м., в аренду, сроком на 5 (пять) лет для размещения объектов складского назначения — для индивидуальной жилой застройки.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных и архитектурных отношений администрации Пий-Хемского района приняты письменные заявления по данному заявлению.

И.о. начальника отдела земельных, имущественных и архитектурных отношений администрации Тарасенко М.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-намын Тыва Республика талы-биле эргели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээ. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылылаар.